

AZERBAYCAN ANTROPONİMİSİNE DAİR NOTLAR

AHMET CAFEROĞLU

Çok zengin ve çeşitli bir bünyeye malik olan Azerbaycan onomas-tiğine dair, şimdiye kadar, en basit bir araştırma dahi yoktur. Her ne kadar zaman zaman tarihî eserler ve kaynakların işlenmesinde şu veya bu şehir, kasaba, kabile ve boylar hakkında bazı kayıt ve düzeltme yollarına gidilerek onomastik unsurlarına temas edilmişse de, gerçekte konu her iki Azerbaycan'da müstakil bir disiplin olarak henüz ele alın-mış sayılamaz. Bilhassa Azerbaycan antroponimleri tamamiyle unutulmuş bir durumdadır. Etnik bünye, dil ve kültürü ile Anadolu'dan yalnız ufak tefek teferruatlarda ayrılık gösteren Azerbaycan, geopolitik durumu ve siyasî tarihi gelişmeleri dolayısıyla, antroponimi sahasında, bu ayrılığı alabildiğine açmaktan geri kalmamıştır. Çocuk adlandırılmasındaki müş-terek amiller ve inançlardan başka Azerbaycan antroponimlerinin türe-yişinde siyasî tarih gelişmesinin de çok büyük tesiri olmuştur. Coğrafi durumu icabı kavimlere geçit veren bu saha, yeni yeni etnik unsurların toponomastikasından bir çok şeyler alırken, siyasî ve askerî komşu devletler istilâsının da çeşitli tesirlerini üzerinde hissetmiştir. Bu tesir dikkate şayandır, ki bilhassa antroponimide çok bariz bir surette ken-disini göstermektedir. Çok eski devirlere uzanmaksızın Moğol, Osmanlı ve İran tarihî ve siyasî hareketleri göz önünde tutulacak olursa, bu üç büyük imparatorluk teşkilâtının Azerbaycan antroponimi kadrosuna aşıladığı çeşitli ve karakteristik unsurlar başlı başına araştırmağa değer hoş bir konu teşkil etmektedir. Henüz imparatorluğun etnik, dil ve din tesirleri dışında saha antroponimisinde vücuda getirdikleri yenilikler daha fazla kendi siyasî ve devlet teşkilâtı bünyesindeki unvan, makam, rütbe, memuriyet gibi unsurlarla açıklanmaktadırlar.

Nitekim Moğol gibi Azerbaycan için, nisbeten yabancı sayılan isti-lânın tesirsiz geçmediğini gösteren bir çok dil yadigârları yanında Azer-baycan antroponimisinde *Ganboy*, *Ulağay*, *Arçil*, *Noğay* ve saire gibi şahıs adlarıyla beraber Moğol devlet teşkilâtından kalma *Garöl* < *Qara-*

ğul, *Yasöl* ~ *yasaul* < *yasagul*; *Darğa* < *daruğa* gibi mahlâs, lâkap ve soyadlarına bugün bile rastlanmaktadır. Ancak, ne de olsa, dince yabancı olduklarından bu unsurlar geniş yayılma imkânı bulamamıştır. Buna karşı İslâm olan Osmanlı ve İran tesiri neticesinde mezhep ayrılıkları, Azerbaycan antroponimisinde geniş ve hatta bazan da gülünç antroponimler türemesine yol açmış ve birbirinden farklı gelişmeler göstermiştir. Bundan dolayıdır, ki muayyen bir yerde mezhepçilikle ilgili bir antroponim alabildiğine geliştiği halde, diğer bir mezhebin yaygın bulunduğu başka bir sahada kullanılmaz olmuştur. Ms. *Müftü*, *Efendi*,¹ *Çelebi*,² *Osman*, *Ömer* ve saire gibi. Antroponimlerin yayılmasına engel olan elbette bir çok başka sebepler de vardır. Nitekim Gence taraflarında çok sevilen ve Hazret-i Ali'nin kölesinin adı *Gember* || *Genber* < *Kamber* Bakû ağızlarında³ 'kaldırım taşı' manasında kullanıldığından fazla revaç bulmamıştır. Buna benzer örnekler arttırılabilir. Burada Osmanlı ve İran devlet idare sisteminin, oldukça yaygın bir şekilde Azerbaycan sahasında doğurduğu antroponimler üzerinde kısaca durulmakla yetinilecektir. Bunlar içerisinde bilhassa karakteristik olanları şunlardır:

SULTAN

Azerbaycan devlet teşkilâtında hiç de önemi olmayan *İlisuy*⁴ yahut *Elisu*⁵ sultanlığı adını almış olan hanlıktan başka hiç bir yerde kullanılmamıştır. Bundan dolayı da kelimenin bu sahada meydana gelmiş olmasına ihtimal verilemez; olsa olsa doğrudan doğruya eski Osmanlı teşkilâtı ile beraber bu sahaya girmiştir. Alelâde bir antroponim olarak hem *sultan* şeklinde⁶ ve hem de bu adı taşıyanın durumuna ve şahsiyetine göre, bazı hürmet ve mevki lâkapları da eklenmek suretiyle

¹ Türkiye'dekinden farklı olarak yalnız antroponim yerine kullanılmıştır. Meselâ saz şairlerinden *Semed Efendi* gibi (Selman Mümtaz, *El şairleri*, II, 164). Müstakillen *Efendizâde* şeklinde soyadı da olarak bolca kullanılması kelimenin bir antroponim manasından başka bir değer taşımadığına ayrıca delildir.

² Daha fazla Şeki ve yöresinde aristokrasi sınıfında revaç bulmuş ve Şeki hanlarından Hacı Çelebi Han'ın adı olmuştur (S. Mümtaz, *Memmet Hüseyin Han Müştak*, Bakû 1925, 4. s.).

³ M. Ş. Şireliev, *Baki dialekti*, Bakı] 1957, 171. s. de *gember* 'berk daş' ve 'çay daşı' anlamındadır.

⁴ A. Caferoğlu, *Azerbaycan tarihine umumî bir bakış*: Azerbaycan Yurt Bilgisi I, 1932, 16. s.

⁵ A. Z. Validî. *Azerbaycan'ın tarihî coğrafyası*: Azerbaycan Yurt Bilgisi I, 1932, 154. s.

⁶ A. Caferoğlu, *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar I*, İstanbul 1942, 294. s.

kullanılmaktadır: *Sultan Bek*, *Sultan Ağa*, saz şairlerinden birisinin adı olan *Hacı Bek Sultan*,¹ *Sultan Ali*, *Elsoltan*² < *Ali Sultan*, *Hasan Sultan*³ v.b. kelimenin sonuna eklenen *zade*, *beyli* kelimeleriyle *Sultanzade*, *Sultanbeyli* gibi soyadları da vücuda getirilmiştir. Sultanlık sisteminin yer bulmayışı üzerine *saltanat* tabiri burada, yerli telâffuz üzerine, yalnız kadın adı olarak *Seltenet* şeklinde bir antroponim karakterini almıştır. Pek nadir olarak *Sultan* kelimesi, tıpkı *Ali*, *Hasan*'da görüldüğü gibi, evliyalara da verilen bir unvandır. Yegâne örneğini Şirvan şehrinin takriben 10 km ötesindeki *Dede Güneş* adını taşıyan bir köyün tepesinde medfun aynı adlı bir evliyanın unvanında görüyoruz. Namı Azerbaycan şairlerinden *Ağa Mesih Şirvanî* de bu sü-lâledendir.⁴

Toponim olarak da kullanılmıştır. Şimdilik tesbit edebildiğim bir kariye adı olan *Sultan Nuhe*'dir.⁵

DAMAD

Bu kelime Azerbaycan sahasında Osmanlı tarihinde kullanılan anlamda⁶ hiç bir vakit kullanılmamış olup yerini *Yezne* yahut moğolca *Küreken*'e⁷ bırakmıştır. Pek nadiren ancak antroponim olarak kullanılmıştır. Yegâne örneğine *Mir Damad* halinde Gence'de rastladım.

PAŞA

Oldukça yaygındır. Azerbaycan devlet ve askerî teşkilâtında paşalık unvan ve makamı yoktur. Şair Arif'in *ellerimiz vardır beyli, paşalı* demesi,⁸ daha fazla mecazî manada olsa gerektir. Kelime Azerbaycan sahasına eski Osmanlı imparatorluğu zamanında girmiş ve kullanıldığı manada kendisine yer bulamayınca tıpkı *Sultan* gibi antroponim olarak yerleşip kalmıştır. Nitekim bugün bile *Paşa*, *Arslan Pa-*

¹ Selman Mümtaz, *Azerbaycan edebiyatı el şairleri II*, Bakû 1928, 13. s.

² M. Ş. Şireliev, *Azerbaycan dilinin Muğan şiveleri*, Bakû 1955, 62. s. Kelime bura ağızlarında *soltan*'dir (a. e., 217. s.).

³ A. Z. Validî, göst. yer, 147. s. Şah İsmail Safevî zamanındaki Şeki hâkiminin adı ölmüştür.

⁴ Selman Mümtaz, *Azerbaycan edebiyatı Ağa Mesih Şirvanî*, Bakû 1955, 5. s. ve not.

⁵ A. Z. Validî, göst. yer, 145. s.

⁶ M. Kazembek, *Obyasnenie vostochnykh nadpisey*: Uç. Zap. Akad. Nauk III, SPb. 1855, 616. s.

⁷ A. Caferoğlu, *Der Ursprung der Wörter tongal, Küräkän und nümär im aserbeidschanischen Dialekt*: Die Welt des Islams, Giese-Festschrift, 57. s.

⁸ A. Caferoğlu, *Azerî edebiyatında istiklâl mücadelsi izleri*: Azerbaycan Yurt Bilgisi I, İstanbul 1932, 344. s.

şa, *Mehmet Paşa* ~ *Paşa Mehmet*, *Elpaşa*¹ < *Ali Paşa* bir kadını ismi olarak halk edebiyatında rastladığımız *Beyim Paşa*² saz şairlerinden *Ehmet Paşa*³ < *Ahmet Paşa* ve nihayet soyadı olarak da *Paşabeyli*, şekillerinde kullanılması bunun başlıca delillerini teşkil etmektedir.

ESGER, ALAY, ZABİT

Her üçü de Osmanlı askerî teşkilâtının birer bakiyesi olup burada ancak antroponim olarak kullanılmıştır. Bunlardan birincisi olan *Esger* < *asker*, kendisinden daha önce Azerbaycan'da yerleşmiş olan ve Türkiye'deki manasına gelen Moğol *goşun* kelimesiyle birlikte gerçek anlamdan uzaklaştırılmış olduğundan ancak şahıs ve soyadı olarak revaç bulmuştur: *Esger*, *Esgerli*, *Esger Bek*, *Esgerbeyli*, *Elesger*⁴ < *Ali Asker*, *Esgerali*⁵ < *Asker Ali* v.b. gibi. Bazen de *Esgerbeyli*⁶ ve *Esgeran* gibi toponim de olarak kullanılmıştır. Son zamanlarda kelime Türkiye'deki manasını da almıştır.

Diğer, yine Türkiye'den alındığına şüphe olmayan askerî istilahlar da, pek seyrek olmakla beraber, Azerbaycan onomastiğinde yer bulmuşlardır. Hem antroponim hem de soyadı olarak kullanılan *Alay bey* ve *Alaybeyli* gibi, *Zabit*⁷ kelimesi de bir el şairinin adı olarak şimdilik tek bir misalde yer bulmuştur.

Aynı kategoriye *Beylerbey*,⁸ *Topçubaşı*, *Gaydabaşı*, *Vezirli*, *Vekilli*, *Gapıçibaşı*, *Yüzbaşı* gibi şahıs ve soy adları da dahildirler. Bunlar nisbeten seyrek olarak kullanılmıştır. Dikkate şayandır, ki *Miralay* kelimesi, Kars vilâyetinde kadın antroponimi olarak kullanılmıştır.⁹

ŞAH

Osmanlı İmparatorluğundan kalma bir yadigâr sayılan *Sultan* kelimesinin prototipi olmak üzere Azerbaycan onomastiğinde yer alan *Şah* kelimesi epey geniş olarak kullanılmıştır. Yüzyıllarca üzerinde komşu

¹ *Azerbaycan dilinin Muğan grupu şiveleri*, 62. s.

² Bir aralık sunî pahalılık yaratan esnafa karşı teşkilât kuran kadınların reisliğine getirilen hanımın adıdır (S. Mümtaz, *El şairleri* I, Bakû 1927, 382. s. ve 2. not). Halk edebiyatında da yer bulmuştur.

³ S. Mümtaz, *El şairleri* II, 17. s.

⁴ A. e., I, 179. s.

⁵ *Azerbaycan dilinin Muğan grupu şiveleri*, 215. s.

⁶ A. e., 6. s.

⁷ S. Mümtaz, *El şairleri* I, 135.

⁸ S. Mümtaz, *Kasım Bey Zakir*, Bakû 1925, 348. s.

⁹ A. Caferoğlu, *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar* I, İstanbul 1942, 291. s.

İran tesirini hisseden ve hatta bünyesinde Şirvanşahlık gibi, büyük bir devlet idaresini yaşatan Azerbaycan'da elbette *Şah* kelimesi daha geniş rağbete ve ilgiye mazhar olacaktı. Buna bir de İran'la olan mezhep birliği eklenecek olursa, her iki saha, onomastiğinde geniş bir yakınlık görmemek imkânsızdır. Bu yakınlığın başında *Şah* kelimesi gelmektedir.

Yalnız başına, hükümlerlik unvanı olması hasebiyle onomastikte yer bulamamış olup bir çok antroponim ve etnonimlerin hem başına, hem de sonuna getirilmek suretiyle kullanılmıştır. Meselâ saz şairlerinden *Şeyhoğlu Şah*,¹ *Şah Semet*² < *Şah Samet*, *Şahverdi*,³ *Şahveren*,⁴ *Şahandan*⁵, *Şahsuvar*, *Şakgulu* < *Şah kulu*, *Şahmerdan*, *Şahveled*, *Şahzade*, *Şahbaz*, *Şahmal* || *Şamhal* gibi erkek antroponimlerinde yer alan kelime kadın adlarının başına getirilmek suretiyle de istimal edilmiştir: *Şahsenem*, *Şahnisa*, *Şahnigâr*, *Şahvar* antroponimlerinde görüldüğü gibi. Ayrıca *Şahseven* adlı bir kabilenin bu sahada bulunuşu, tek de olsa, *Şah*'in antroponiminde de yer aldığını göstermektedir.⁶

Kelimenin toponimideki kullanışı hususî bir fark ve tarz arz etmemektedir. Antroponimideki sistem aynen buraya da tatbik edilmiştir; Ereş'in yanındaki bir dağ adı olan *Ra'naşah*⁷ Gence yöresinde yine bir dağ adı olan *Şah Dağı*, Bakû vilâyeti Lenkeran kazasına bağlı *Şah-ağaç köyü* v.b. adından tesbit edildiği gibi.

Bir az yukarıda işaret ettiğim üzere, *Şah* unvanının yayılmasında mezhepçiliğin de büyük hissesi olmuştur. Her iki bölgedeki Şiî cereyanı ve bununla ilgili olarak Hazret-i Hüseyin'in acı akıbetinin Muharrem aylarında âyinlerle anılması ve kendine üstün insan vasfının verilmesi amacıyla kendisine *Şah Hüseyin* adı verilmesi, şüphesiz kelimeye bir de kutsiyet katmıştır. Muharrem'in ilk on gününde Azerbaycan şehirlerinde akşamları tertip edilen *deste* âyininde anılan Hazreti Hüseyin, *Şahsey* < *Şah Hüseyin* adını almıştır. Daha sonraları aynı noktadan hareket edilerek *Şah* ruhanî sınıf telâkki edilerek alelûmum dervişlere ad ve unvan olmuştur.

¹ S. Mümtaz, *El şairleri I*, 7. s.

² A. e., 107. s.

³ A. e., II, 62. s.

⁴ S. Mümtaz, *Kasım Bey Zakir*, Bakû 1925, 24. s. (şairin kardeşidir).

⁵ S. Mümtaz, *Nesimî*, Bakû 1926, 6. s. (Nesimî'nin kardeşidir).

⁶ S. Mümtaz, *Ağa Mesih Şirvanî*, 8. s.

⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname II*, 287-289 s.

⁸ E. A. Paşomov, *Monetnie kladi Azerbaydjana*, Bakû 1926, 42. s.

MİRZE

Aslında 'bey, beyzade, asilzade, prens' gibi manalarda olan kelime sonraları İran'ın kendisinde genişleyerek 'kâtip, yazıcı' ya da ad olmuştur. Menşece *Mirzâde*'den muhaffettir. İsim başına getirildiğinde ikinci manada kullanıldığı halde ad sonuna takılınca şehzadelige delâlet etmiştir: *Abbas Mirze, Ali Mirze* gibi.

Azerbaycan antroponimisinde ise, halk arasında serbestçe her adın başına getirilen ve bazen de müstakillen kullanılan *Mirze, Mirza*¹ aynı zamanda 'öğretmen, kâtip' ifade etmek üzere, bu sınıfa mensup olanlara verilmiştir. Son samanlarda, bu sınıfların başka kelimelerle adlandırılması, *Mirze* || *Mirza*'nın antroponim olarak yerleşmesine yaramıştır. Böylece şahıs adlarının başına getirilmiştir. Meselâ: *Mirzemmet* < *Mirze Muhammet*, *Mirzesöyün* < *Mirze Hüseyin*, *Mirzeli* < *Mirze Ali*, *Mirzağa* < *Mirze Ağa*,² *Mirze Bala*, *Mirze Tağı*, *Mirze Veli* gibi.

İran'dakinden farklı anlamlarda olarak *Mirze* pek az olarak ad sonuna da eklenir; *Mehmirze*³ gibi. Yalnız Ağdaş ağzında *ağamirze*⁴ gibi yeni gelinlerin büyük kayınlarını çağırmak ve *balamirze* gibi gelinlerin küçük kayınlarını çağırmak için kullanılan şekillere de rastlanmaktadır; *Balamirzeni adağlandıрмаğ istiyirik*⁵ 'küçük kayını nişanlandırmak istiyoruz' gibi.

Orta Asya halklarında, bilhassa Özbeklerde *Mirza* boylu poslu, endamlı, güzel yapılı kimselere verilen addır.⁶ Bundan türeyen *mirzoî* 'yüksek ökçeli deriden erkek terliği' de kullanılmaktadır.

NEVVAP

Arapça *naib*'in çoğulu olmasına rağmen kelime uzun zaman İran devlet idaresinde 'naip' manasında kullanılmıştır. XVI—XVIII. yüzyıllardaki İran devlet muhaberatında, bilhassa fermanlarda alelâde tebeanın doğrudan doğruya şaha hitabı asaletе uygun sayılmadığından mutlaka bir *Şahinşah kulları*'nın ilâvesine ihtiyaç vardı. Bu kabil müracaatlar, en yüksek makam tarafından olmasa bile, makam vekilleri veyahut padişah naipleri tarafından cevaplandırılmakta idi. Bundan dolayı da bu sonuncu makam resmî muhaberatta *nevvab-ı hâkan* gibi, şatafatlı bir

¹ A. Caferoğlu, *Doğu illerimiz...* 293. s.

² M. Ş. Şireliev, *Bakı dialekti*, Bakû 1957, 38. s.

³ M. Ş. Şireliev, *Azerbaycan dilinin Muğan grubu*, 215. s.

⁴ *Azerbaycan Türk halk şiveleri lûgati*, Bakû 1930, I, 56. s.

⁵ A. e., I, 39. s.

⁶ *Orta Asya Etnografiya Dergisi*, 1954, 245. s.

unvan almıştı.¹ Sonraları devlet teşkilâtındaki değişiklikler yüzünden unvan da küçülerek sadece hanın bizzat kendisini yahut da naibini ifade etmek üzere *nevvab* şeklini muhafaza etmiştir. Zamanla makamın kaldırılmasıyla kelime mevcudiyetini antroponimi sahasında muhafaza etmiş ve Azerbaycan antroponimisine de geçmiştir. Fakat fazla rağbet görmeyerek ancak bir kaç şahıs adında kullanılmıştır. Meşhur Azerbaycan tezkirecilerinden ve *Der ilm-i musiki* "Vuzuh-ül erkam" müellifi Mir Muhsin bin Hacı Seyyid Ahmed Karabağî'nin adı da olmuştur.²

Diğer İran devlet teşkilâtlarına ait olup Azerbaycan antroponimisinde dağınık bir halde yerleşmiş olanlar *Serdar* ve *Mirab* kelimeleridir. Birincisi, tıpkı *Esildar* gibi erkek adı ve soy adı şeklinde kullanılmıştır.³ İkinci *Mirab* kelimesi ise, İran *hydronymie*'sinde bir memuriyet veya makam adı olmuş ve buradan aynen Azerbaycan sahasına da girerek son zamanlarda soy adı şeklinde kullanılmıştır.

1 İ. P. Petruşevskiy, *Persidskie ofitsial'nie dokumenti XVII-naç. XIX. vv.* (XVII-XIX. yüzyıllar resmî İran vesikaları): Problemi istoçnikovedeniya III, Moskva 1940, 18. s., 4. not.

2 M. R. Kösemihalzade, *Azerbaycan musikisi*: Azerbaycan Yurt Bilgisi I, sayı 8-9, 1932, 258. s.

3 A. Caferoğlu, *Doğu illerimiz...* 294. s.